

I Bakı türkoloji qurultayı və ya türkün renessansı

XX əsrin ilk onilliklərində Azərbaycan, o cümlədən, Cənubi Qafqaz miqyasında baş verən ictimai-siyasi hadisələr, taleyüklü ziddiyyətlər bu gün təkcə Azərbaycan insanının deyil, dünya elmi fikrinin də təhlil, maraq dairəsindədir. Həmin ərəfin inqilab və çevrililər, milli soyqırımı və repressiya faciələri ilə əbədləşən təlatümləri hər bir azərbaycanlı üçün tarixin unudulmaz dərsləridir. Lakin əsrin bu mühüm dönüşləri sırasında elm və maarifçilik missiyası ilə yanaşı türkdilli xalqların gələcək əməl, ideya həmrəyliyində xüsusi bir mərhələnin başlanğıcı olmuş I Bakı Türkoloji Qurultayının da xüsusi yeri vardır. 1926-cı ilin 26 fevral - 6 mart həftəsində Bakıda işə başlamış I Türkoloji Qurultaydan bizi artıq 95 il ayırır. Azərbaycan xalqı dövlət müstəqilliyinə qovuşduqdan sonra Türkoloji Qurultay özünün elmi-pedaqoji, siyasi-ideoloji, bəzən də, məxfi gərəklərilə elmi fikrin daha tez-tez obyektinə çevrildi. Qurultaydan 80 ilin ötdüyü 2006-cı ildə də, 90 ilin tamamı 2016-cı ildə də ölkə prezidenti İlham Əliyevin imzaladığı sərəncamlar I Bakı Türkoloji Qurultayını hərtərəfli öyrənməyə, qiymətləndirməyə rəvac verdi. Qurultayın rus dilində olan stenoqram materialları dilimizə tərcümə olunaraq foto-sənədlər və geniş ön sözlə nəşr olundu. Türk xalqlarının dili, əlifbası, etnoqrafiya və tarixi, ədəbiyyat və folkloru, antropologiyası haqqında Vasili Vladimiroviç Bartold, Sergey Fyodoroviç Oldenburq, Həsən Səbri Ayvazov, Bəkir Çobanzadə, Əhməd Baytursun, Lev Vladimiroviç Şerba və digər alimlərin çıxışı və məruzələrinin yer aldığı bu stenoqram dəyərli elmi mənbələrdəndir.

Sonrakı illərdə görkəmli alimlər Tofiq Hacıyev, Muxtar İmanov, Tofiq Hüseynoğlu, Asif Rüstəmli, Ədalət Tahirzadə, Əli Şamil, Kamil Vəli Nərimanoğlu, Afaq Xürrəmçizi və digərlərinin Qurultay haqqındakı tədqiqatları təkcə Qurultayın təfərrüatlarını deyil, sovet siyasi rejiminin həqiqətlərini, niyyətlərini, dövrün ictimai mənzərəsini də anlamağa imkan verir.

Mənbələrdən aydın olur ki, totalitar rejim daxilində slavyanlardan sonra say, kəmiyyət etibarilə ikinci yerdə olan türkdilli xalqların və milli azlıqların qəliz əlifba, orfoqrafiya, terminologiya, türk ədəbi dili məsələlərində həll yollarını tapmaq Türkoloji Qurultayın əsas məqsəd və hədəflərindən idi. Hazırlıq mərhələsi, təşkilatı işləri özündən hələ iki il əvvəl başlamış Qurultayda SSRİ-nin türkdilli xalqlar yaşayan bütün respublikaları, vilayətləri, bölgələri ilə yanaşı Qərbi Çinin Uyğur vilayətindən, İran Azərbaycanından, Almaniya, Avstriyadan, Macarıstandan və Türkiyədən tanınmış alimlər və mütəxəssislər iştirak edirdilər. 131 nümayəndənin təmsil olunduğu qurultayda 38 məruzə və çıxış səslənmiş, qətnamələr qəbul edilmişdir.

Vaxtilə böyük Mirzə Fətəlinin xalqı üçün ən ümdə arzusu olmuş ərəb əlifbasından latın hərflərinə keçid, hələ sovetləşmədən də əvvəl - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti zamanında parlamentin əsas müzakirə məsələlərindən biri idi. Milli hökumət az bir zaman içərisində bu mə-

sələnin həllinə də nail olmuşdu. 1919-cu ilin mart ayında Maarif Nazirliyi yanında Xudadət bəy Məlik-aslanovun sədrliyi ilə əlifba islahatı komissiyası yaradılmış, çox keçmədən latın qrafikalı "Son türk əlifbası" dərsliyi də işıq üzünə görmüşdü. Ölkədə bolşevizm hakimiyyəti ələ aldıq-

Şəkildə: Çobanzadə, Samoyloviç və digər qurultay nümayəndələri

dan sonra da Azərbaycanın fikir insanları əlifba islahatı ideyasından geri dönmədilər. Qafqazda artıq əvvəldən bir əsnə və layihəsi olan əlifba hərəkətinə davam etdirib qəliz ərəb hərflərindən qurtulmaq yeni yaranmış sovet idarəçiliyinin də işinə uyğun idi. Beləliklə, 1922-ci ildə Azərbaycanda yaradılan əlifba komitəsi bu yolda fəaliyyətə başlayır. Hətta yeni əlifba ilə yazılmış oxunaqlı mətnlərin yer aldığı

"Yeni yol" qəzeti də nəşr olunur. Latın əlifbasının yerlərdə təbliği üçün yaradılmış xüsusi nümayəndə heyəti Səməd ağa Ağamalıoğlunun rəhbərliyi ilə Örenburq, Ufa, Simferopol, Kazan şəhərlərinə yola düşür, yeni əlifbanın tərəfdarları, əleyhdarları ilə görüşlər keçirilir. Beləcə, bu hərəkətin təcrübəli tərəfləri özünü doğrultduqdan sonra artıq tanınmış türkoloji alimlərin toplanıb nəzəri-rəsmi fikir bildirmələrinə ehtiyac yaranır. 1926-cı ilin 26 fevral-6mart günlərində "Elm və təhsil həyatını daha yüksək şəkildə qorumağı bacarmış Bakı" (V.V.Bartold) dünya şöhrətli alimlərin, maarif xadimlərin beşiyinə çevrilir. "Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyəti"nin (1923-1929) yerləşdiyi əzəmətli "İsmailiyyə", özünün dəhliz və zallarında türkoloq Əli bəy Hüseynzadəni, şərqşünas alimlər Fudad Köprülüzadəni, Aqafangel Kırmskini, Menzeli, məşhur nəzəriyyəçi Nikolay Marrı və digər böyük alimləri salamlayır.

Tarixdə həm elmi-pedaqoji, həm də siyasi ziddiyyətli faktları ilə dərin izlər qoymuş Türkoloji Qurultayda 131 nəfər nümayəndə iştirak edirdi. Lakin qurultay sənədlərini araşdıran alimlərə görə Qurultayın nümayəndələri arasında olub adı stenoqram

materiallarında qeyd olunmayan ziyalılar da var idi. Hüseyn Cavid, Vəli Xulufu, Cəfər Cabbarlı, Ənvər Paşa və qurultayın yeganə qadın iştirakçısı olmuş Ayna Sultanova belələrindən idi. Tanınmış cəbbarlışünas, professor Asif Rüstəmli gənc Cabbarlının qurultay günlərindəki fəaliyyəti haqqında yazır: "Cəfər Cabbarlının həyata keçirdiyi mühüm işlərdən biri də qurultayın 17-ci iclasında "Türk-tatar xalqlarının oktyabr inqilabı dövründə mədəni nailiyyətləri" mövzusunda çıxış edən M. P. Pavloviçin S. İranski ilə birgə yazdığı "İran istiqlalıyyət mübarizəsi uğrunda" adlı kitabını doğma dilimizə çevirərək "Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyəti"nin sifarişi ilə 1926-cı ilin əvvəlində nəşr etdirməsi ol-

Şəkildə: A.Zifeldt-Sumimyagi və digər qurultay nümayəndələri

muşdur. İki hissədən ibarət olan bu kitab qurultay nümayəndələrinə hədiyyə edilmişdir". Bu mötəbər qurultayın nümayəndələri isə bir neçə kapitalist ölkəsi də daxil olmaqla Sovet İmperiyasının dörd bir tərəfindən böyük həvəs və ümidlərlə Bakıya axışmış türkoloqlar, millət təəsübkeşləri idilər. Çünki tatar, özbək, uyqur, qazax, karacay, yakut, xakas, başqırd, türkmən, qırğız və digər türk ziyalılarının Bakı qurultayından gözlədikləri ilk şey tədrisi də, mənimlənməsi də daha əlverişli olacaq latın əlifbasının tətbiqinə nail olmaqdı. Uzaq Qərbi Sibirdən Qurultayın yalnız son gününə özünü çatdırabilmiş və insanları ana dili xakas dilində salamlayan Nikolay Katanov da xalqı üçün tərəqqini bu yolda gördü, çıxışı zamanı kürsüdən "mən Türkəm" deyərək hayqıran altay türkü Aleksey Sabaşkin də.

Çoxtərəfli müzakirələrdən, çıxışlardan sonra Qurultay səs çoxluğu ilə ərəb əlifbasından birdəfəlik imtina edib "Marksın Engelsin əlifbasına keçid" şüarı altında latın qrafikasını seçməyi qərara alır. Bəli, Sovet İmperiyasındakı türkdilli xalqların, milli azlıqların artıq ərəb əlifbasından daha əlverişli olan yeni əlifbası var idi. Lakin qəribə hal o idi ki, türk xalq-

ları üçün yenə də vahid əlifba sistemi deyil, onları bir-birindən uzaqlaşdıran fərqli əlifbalar qəbul olunmuşdu. Bu düşünülmüş siyasət 1939-cu ildən həmin xalqları artıq vahid kiril əlifba sistemində keçməyə vadar edir.

Sovet siyasi rejiminin yeni-yeni möhkəmləndiyi 1926-cı ilin hadisəsi - I Bakı Türkoloji Qurultayı mərkəzi hökumətin "ayıq-sayıq" nəzərində təkcə elmi-maarifləndirici tərəfi ilə əhəmiyyət kəsb etmirdi. Totalitar rejim üçün bu ali məclisin siyasi-strateji rolu da böyük idi. Belə ki, "Türkoloji fikrin və siyasətin elmi baxımdan dərinədən öyrənilməsi gələcək üçün çox ciddi əhəmiyyət kəsb edirdi" (Kamil Vəli Nərimanoğlu). Həmin qaranlıq gələcək isə çox da uzaqda deyildi. Türkoloji Qurultaydan on il belə keçmədən on nəfəri azərbaycanlı alim olmaqla qurultayın yüzə yaxın nümayəndəsi siyasi repressiya işgəncələrinin qurbanı oldu. Qəlbləri məhz öyrənmək, öyrətmək eşqi ilə döyünən yaşlarda onlar həbs düşərgələrində amansızcasına susdurulmuş, elmi əsərlərinin gün işığına çıxması illərlə yasaq edilmişdi.

Türk birliyini qəlbində yaşadan bu qədər ziyalının şövqlə bir-birinə sarıldığı, "türk" sözünün bu qədər çox və iftixarla səsləndiyi bir məclisi siyasi rejim tolerantlıqla qarşılaya bilirdimi? Qarşılamadı da. 1930-cu illərin sonunda "türk" sözü ən arzuolunmaz ifadəyə çevrildi, latın əlifbası isə kiril qrafikasına ilə əvəz olundu. Həmin illərin məşum repressiyalarında "xalq düşmənlərinə" verilən əsas sual da bu olurdu: "I Türkoloji Qurultayda iştirak etmişdinizmi?"

Lakin bu elm, tərəqqi yolunun fədaləri, həyatları sürgünlərdə sonlanmış Bəkir Çobanzadə, Nikolay Katanov, Aleksey Sabaşkin, Qazi Alim Yunusov, Şakircan Rəhimi, Hənəfi Zeynallı, Salman Mümtaz, səkkiz xarici dil bilən Əli Yusifzadə və digər fikir insanlarının yaradıcılığına, publisistik yazılarına bir qədər bələd olmaq kifayət edir ki, onların əsl ziyalı məfkurəsini, ədalətli idealını anlayasan. I Bakı Türkoloji Qurultay da ehtiva etdiyi məsələlər məcmusu ilə, vüsətli türk coğrafiyasını qovuşdurmaq missiyası ilə məhz fikir, düşüncə azadlığına, əsl xalqlar dostluğuna imza atdı. 1926-cı ilin Bakısında doğulub qarşıdan gələn onilliklərə bəzən gizli, çağımızda izə açıq-aydın işıq saçan türklük renessansına çevrildi.

2021

Nəziyyə YİĞİTOĞLU,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru